

них і соціал-демократи, але вони під час [останніх] виборів виступили під своїми гаслами, і я за них не впоминався...

На початку війни я створив у своєму виборчому повіті [окрузі] гуцульський добровільний батальйон, особисто організував його постачання. Я заснував Комітет буковинських біженців, був його віце-президентом, до сьогоднішнього дня прийняв на його рахунки 590 тис. крон, причому 500 тис. з них – як результат моєї агітації.

Лист буковинського емігранта з Америки у зв'язку з відзначенням на всій Україні 19 грудня [1918 р.?] його дня [народження?]

Хочемо й ми тут проживаючі Українці з Буковини і Галичини поздоровити Вас, нашого дорогого захисника і видатного вождя"... Ми тут в Америці провели народні збори 31 листопада [1918 р.?] у Нью-Йорку, які зібрали [кошти] для делегатів Національної ради Конституанти. Взятло участь понад 15 тис. українців".

Брошура М. Василька „Osteuropa und Deutschland”. Berlin, 1920 (14 S.)

Одне з положень брошури: „Щоб успішно боротися проти національного руху українців на території України, більшовики створили Українську радянську республіку, яка теоретично є нібито самостійною, але на практиці так, як і при царському уряді, вона є провінцією Великої Росії” (с. 11).

Wien. AVA. Nachlass Wassilko. Ukrainische Frage. Bukowiner Angelegenheit. №1; №2.

Олег Ботушанський
(Чернівці)

ДОКУМЕНТ, ЩО СВДЧИВ ПРО РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Злиденне життя більшості буковинських селян після земельної реформи 1848 р. через малоземелля, а то й безземелля, брак робочої і продуктивної худоби, дешевого кредиту, дорожнечу досконалого реманенту і сільгоспмашин, низьку оплату праці у маєтках поміщиків і орендарів, засилля лихварів спонукали їх до пошуку самопорятунку і самопомоги. Такою формою самопомоги стала сільська кооперація, яка у країнах Західної Європи набула у другій половині ХІХ ст. значного поширення. В Австрії, до складу якої входила і Буковина, закон про створення сільських спілок було ухвалено у квітні 1873 р. Однак на Буковині спілковий рух розгорнувся дещо пізніше – з кінця 80-х років ХІХ ст. і особливо з початку ХХ ст. Певну допомогу в його започаткуванні надала й крайова влада. Виникло чимало т.зв. райфайзенських ощадно-кредитних

кас (за прізвищем німецького кооператора Фрідріха Вільгельма Райфайзена, 1818-1888), а також споживчих, збутових, згодом пасовищних, молочарських, орендних, меліоративних, млинарських та інших спілок. Так, станом на кінець 1905 р. селяни українських сіл створили 114 ощадно-кредитних кас, у яких числилося 11415 членів.¹

Активним пропагандистом і організатором спілок на Буковині був український професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький.²

Хоч спілок було створено значне число, але через бідність селян вони не могли розгорнути широку фінансову, господарську діяльність. Щоб уможливити одержання спілками кредиту у великих банках, у 1903 р. більшість спілок в українських селах створили крайове кооперативне об'єднання „Селянська каса” (були створені також німецьке і румунське крайові товариства, що об'єднали спілки німецького і румунського населення Буковини).³

Як місцеві (сільські) спілки, так і крайові кооперативні об'єднання були зобов'язані щороку подавати звіти про свою діяльність, які затверджувалися на загальних зборах спілчан, друкувалися у фаховій пресі.

Нижче наводиться витяг із досить широкого звіту „Селянської каси” за 1905 р., опублікований у газеті „Вісник Союзу руских хліборобських спілок на Буковині „Селянська Каса””⁴.

... Стан союзу руских хліборобських спілок на Буковині „Селянської Каси”

Отсе вже третє з ряду річне справозданє нашого союзу. Дня 10. мая 1903-го року основано в Чернівцях за приміром иньших западных країв нашої держави Союз руских хліборобських спілок на Буковині „Селянська Каса”, стоваришенє зареєстрованє з обмеженою порукою з осідком в Чернівцях. Сї вписано дня 20. липня тогож року в реєстер стоваришень при ц.к.краєвим суді як торговельнім в Чернівцях. З днем 23-го липня „Селянська Каса” розпочала свою діяльність. Всіх райфайзенок, які пристали до союзу було тоді 50, котре число з кінцем 1903-го року зросло на 61. В дальших роках число райфайзенок росло скорше так, що з кінцем 1905-го року числив наш союз 119 кас райфайзенських а 5 иньших товариств.

Між рускими селами на Буковині село Раранче має ту славу, що воно за ініціативою теперішнього начальника „Селянської Каси”, Дра Стефана Смаль-Стоцького засновало першу райфайзенку касу. Ту касу вписано дня 8-го лютого 1899-го року в реєстер стоваришень при ц.к.краєвим суді як торговельнім в Чернівцях. Від того дня зачинається історія райфайзенських кас в рускій части Буковини.

Предложені тут рахунки говорять ясно, до чоґо ми догосподарувались по конєць 1905-го року.

Число членів наших кас райфайзенських зросло на поважне число 10.006. З сего виходило би, що райфайзенки вже глибоко закорінилися в нашім народі на Буковині, коли вони мають таке велике

число членів. Всіх Русинів на Буковині є коло 300.000 душ. До райфайзенок належать самі повнолітні. Ми можемо приближно приймати, що тих 10.006 членів представляють таке саме число родин. На кождо родину можна приближно числити 5 душ. Тоді виходило б, що близько 50.000 душ Русинів на Буковині були з кінцем 1905-го року згуртовані в райфайзенських касах. То значило би, що кожда шеста душа Русинів на Буковині приналежна вже до кас позичкових і щадничих згуртованих знов у своїм союзі хліборобських спілок на Буковині „Селянська Каса”.

До сеї точки могли би ми вже бути задоволені з наших успіхів, як би рахунки, як би голі числа не свідчили нам про велику мізерність тих наших райфайзенок. Вони називають ся „каси позичкові і щадничі” а в дійсности вони є лиш касами позичковими, бо вкладок щадничих в тих касах дасть Біґ. Чим ліпше приглянемо ся ми рахункам поодиноких кас, тим стає нам не яснійше але все темнійше в очах. Хто не має особливо щасливого дару з самої природи, видіти своїми очима все в рожевих красках, той мало винесе потіхи прочитавши ті числа. Вони аж надто вражають очи. Додаймо до того, що ми сего стану здобули ще досить значним насилєм, то образ іще потемніє...

Вкладки щадничі по наших райфайзенках дуже а дужо малі. Сей брак вкладок щадничих вказував би необзнакомленім з нашими домашніми стосунками на то, що в наших людей нема грошей і що нема що вкладати до кас. А на правду то не так.

Причин браку вкладок щадничих по наших райфайзенках є багато. Найголовнійшою причиною, від якої посередно або безпосередно походять всі инші, се брак освіти серед нашого селянського загалу, се неграмотність наших хліборобів, а опісля й брак людей на селі, що могли і вміли би словом навчити наших людей на селі про значіне райфайзенок, про вартість грошей взагалі та вкладок щадничих. Просвітної роботи урядників „Селянської Каси”, науки, яка від них походить при нагоді заснованя кас, і їх ревізій, за мало. Треба ще й пильної праці свідомих членів нашої в селі замешкалої людности. Треба вишукувати методи для економічного освідомлюваня наших селян, в кождім селі інакшої. Треба здобути собі довіре в недовірчивих селян.

Тепер політично-партийна війна меже приклонниками одної а другої партії доводить до нечуваної агітації серед селян против наших товариств і кас. Ся кертична робота страшенно шкодить цілій народній господарці. Св'ященники по селах, що по більшій части належать до чужої нам народности, всю свою силу використовують на те, аби трюндити нарід против райфайзенок. Помагають їм в їх диявольській роботі лихварі ріжних народностей і віроісповідань, хрещені і нехрещені, свої і чужі, бо через райфайзенські каси грозить їм утрата дотеперішнього їх зарібку з лихварки. Пречудна спілка лихварів, св'ященників і дідичів против наших змагань, всякими

способами піднести добробит наших селян...

Часто, особливо в гірських околицях, можна почути між людьми: Що то гроші? В мене вони нічого не значать. Люди не шанують гроший, тяжкою працею їх собі здобувають а легким способом пускають... Тут треба буде ще багато праці доложити, аби невиносимі вже стосунки направити в иньший бік. На се є наші каси позичкові і щадничі, аби дати можливість, щадити хвиливе непотрібні в господарстві гроші та ще до того з приростом, з відсотками вибрати їх з каси тоді, як їх забракне або буде потрібно. А безпека, що ті гроші не пропадуть, що їх не буде ужито на ворожі народів цілі, найбільша зі всіх безпек, які лиш можуть дати які небудь банки або на інакших статутах заведені стоваришеня. Бо в райфайзенських касах всі члени ручать цілим своїм маєтком, що взяті гроші каса на жаданє зверне з установленими відсотками. Вершок глупоти на то потрібно, аби припустити, що банки, котрі ведуть і спекулятивні, часом навіть дуже ризиковні справи, безпечнійші для вірителів ніж райфайзенки, котрі гроші зичать лиш певним людям і за доброю порукою, рік річно оголошують свої рахунки, ведуть всі свої справи перед очима всіх членів і нечленів, так би сказати всего загалу...

Вкладок щадничих по всіх райфайзенках разом виносили з кінцем 1905-го року суму 158.821 К. Розділивши на 10.000 членів припадає на одного близько 16 К. Як би райфайзенки не мали іншого капіталу, то мусіли би по тихонько заснути.

Коли брак вкладок щадничих, то треба було затягати позички. До заснованя „Селянської Каси” зичили каси з фонду краєвого або з фонду убогих дотичного села на 4%. А тепер вже й від „Селянської Каси”. Сума всіх затягнених ножичок разом по всіх касах, що з кінцем послідного року замкнули рахунки є 1,040.311 К. Розділивши на 10.006 членів отримуймо пересічну суму 104 К. на члена. Всего чужого капіталу було у всіх райфайзенках кругло 1,09.132 К. На 1 члена припадає 120 К. пересічно.

Як мало є капіталу то й чисті зиски малі. А що з чистих зисків складається резервовий фонд, то й він при короткім тривку кас не значний. Всіх резервових фондів було разом 19.244.34 К, на члена отже близько 2 К.

З виплачених в сумі 103,708 К. паїв припадає на одного члена 10 К. Се весь капітал, яким орудують наші райфайзенки.

Всі каси позичкові і щадничі разом роззичили між членів суму 1.249.975 К., отже пересічно одному членови близько 125 К.

Через брак капіталу „Селянська Каса” приневолена була затягати по більших банках довги для кас. Вона подалась на грошевий торг.

Дешевий кредит

Пекуча справа в нас на Буковині є брак готових гроший. В нас Русинів що до сеї точки може найгірше. А то тому, що в нас, як і є в кого гроші, то він тримає їх в себе на поготові, може трафиться купити кавалок землі, а тоді купцеві найзруч-

нійше, як він тримає гроші в себе. От одна з тих причин, чому в наших касах так мало складають люди на щадницю. Ся обставина, що кожний, хто має які гроші тримає їх на закупно поля в себе, починається до того, що перше ті гроші за час їх переховання не несуть властителям відсотків, хиба, що розжичить їх приватно за лихварські відсотки на короткі речинці, і друге, до того, що при кожній нагоді купна земля є багато купуючих, отже земля в нас послідними роками дуже дорожче. Брак значного промислу, брак солідної торгівлі не дає буковинському населенню иньшого виходу, як за будь яку високу ціну купити собі кавалок землі, аби було на чім робити. Та при сій оживленій торгівлі землею лучаються некористні для нашої земельної господарки стосунки, які дають багатого розмірно зарібку спекулянтам землею, що є проявою в нас хоробливою. Ті земельні лихварі скуповують при ріжній нагоді землю, аби єї знову з зарібком для себе відпродати, А нагоди лучають ся ріжні: ліцитації продаж добровільна з причини вивандрованя до Америци і т.д. І на все се ми дивимо ся не видячи, що за страту поносить на тім наша земельна господарка через то, що перше дає заробити тим земельним спекулянтам, платить кілька разовий державний податок у формі такси при кожнім переході власности з одної особи на другу і т.д. страта в кінци та, що стопа процентова для потрібного в кожнім господарстві кредиту надмірно висока, в чім і наші каси райфайзенські не помагають в тім степені, як можна би було надіятися, бо брак вкладок щадничих і задля того потреба кредиту

з грошевого торгу, котру то справу перебрала на себе з конечности „Селяньска Каса”. Се і ревизія діловодства та наука при нагоді ревизії обтяжила робочу силу нашого союзу так, що годі було взяти ся до иньших не менше потрібних справ, як торговля потрібних в господарстві товарів і т. д.

Бідний той край, нещасні ті селяни, що мусять платити так велику драчу як в нас на Буковині. Закони против лихви не помогли тут нічого. Треба було взяти ся до самопомочи, до самооборони, до закладання кас, аби скільки мога знизити стопу процентову в краю. Та показало ся, що того всего ще за мало, показало ся, що наші селяни взагалі ще не досить підготовані, аби використати свою силу в користь свою і грядучих поколінь, в хосен дітний і внуків. В нас ще й тепер процвітає лихва а обманчиві політичні відносини в краю не дають допровадити розпочатого діла до кінця...

¹ Ботушанський В. М., Ботушанський О. В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 260 с.; Ботушанський В. М. Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини. – Чернівці: Технодрук, 2010. – С. 44-48, 56-58.

² Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці, 1996. – С. 91-92, 120-124.

³ Ботушанський В. М., Ботушанський О. В. Вказ. праця. – С. 139-192.

⁴ Вістник союзу руских хліборобских спілок на Буковині „Селяньска Каса”. – 1906. – Ч. 3-7. – С. 46-48.

РЕЦЕНЗІЇ

**Макар Юрій, Горний Михайло,
Макар Віталій, Салюк Анатолій.
Від депортації до депортації.
Суспільно-політичне життя холмсько-
підляських українців (1915-1947).
Дослідження. Спогади. Документи. Том. 1.
Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.**

Правдиве відтворення історії неможливе без об'єктивного вивчення історії всіх гілок українського народу, які в силу цілого ряду причин опинились за межами своєї держави. Після Другої світової війни в кордонах нинішньої Польщі залишилися українські етнічні землі: Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Лемківщина. Драматична історія українців цих земель не раз була в полі зору дослідників.

Об'єктивно розкрити вкрай заплутану трагічну історію холмсько-підляських українців упродовж першої половини минулого століття взялись і чернівецькі дослідники Юрій і Віталій Макари та львівські – Михайло Горний і Анатолій Салюк. На базі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, із залученням опублікованих документів, публікацій тогочасної преси і значної кількості наукових опрацювань автори праці «Від депортації до депортації» виклали своє бачення долі українців Холмщини і Південного Підляшшя від часу їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни, їх переживань у складі міжвоєнної Польщі, під час Другої світової війни, евакуації (депортації) на підставі угоди від 9 вересня 1944 року до УРСР і ганебної акції «Вісла» – депортації в кордонах повоєнної Польщі.

Увазі всіх тих, хто цікавиться історією етнічних українських земель науковці запропонували лише перший том свого тритомника – дослідницькі розділи. В другому і третьому томах передбачені два розділи, в яких буде розкрито життя переселенців та їх нащадків в Україні та Польщі, спогади учасників тих драматичних подій та документи, які віднайдені і систематизовані дослідниками.

Вже перший том засвідчив про величезну багаторічну роботу, пророблену дослідниками. У дванадцяти розділах викладена сумна і трагічна доля холмсько-підляських українців від 1915 по 1947 роки. Перші два розділи свідчать, що трагедія хронологічно розпочалась з початку Першої світової війни і продовжилась в часи революції і громадянської війни в Росії. Саме тоді було започатковане т.зв. «біженство», тобто вивезення вглиб Росії українців з Холмщини і Підляшшя. Сотні тисяч біженців-вигнанців потрапляли до глибинних регіонів – Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії. Не всі змогли повернутись на рідні землі. Ті ж, що повертались, сприймалися на місцях як зайшлий і дуже небажаний елемент – особливо з мотивів

суспільно-політичного та релігійного характеру.

Зусилля влади спрямовувались на те, щоб поступово, але доволі швидко засобами релігії та освіти, включно із застосуванням примусу, на Холмщині і Підляшші зникло із вжитку поняття українець і навіть русин. Розкриття політики польських властей на українських землях автори дослідження присвятили третій, четвертий і п'ятий розділи. В них показано матеріально-побутове становище і культурно-освітнє життя українців краю, з'ясовано стан православної церкви, який автори назвали «руїною православ'я», що була засобом денаціоналізації.

Трагічною була доля наших земляків і в часи Другої світової війни. «Сподівання українців та реалії життя» – саме так назвали науковці шостий розділ своєї роботи. Ілюзія відтворення незалежної Української держави, яку керівництво гітлерівської Німеччини намагалось підтримувати в українських політиків, розвіялась після окупації краю фашистськими військами. Науковці переконливо показують, що німецькі верховоди доволі вдало використовували для себе українсько-польські протиріччя. Сьомий розділ дослідження присвячений з'ясуванню причин зародження й розвитку польського підпілля та української самооборони. Поляки прагнули відтворити довоєнну Польщу з усіма національно-релігійними наслідками для українців, що, як стверджують автори дослідження, «останнім нічого доброго не віщувало». Для холмщаків і підляшуків це означало їх остаточне спольщення або видалення з їх етнічних теренів. Спроби ж українців краю захистити свою мову, релігію, права розглядались як зрада і намагання винищення поляків.

Особливості та методи терору, розв'язаного польським підпіллям проти беззахисних холмсько-підляських українців, автори розкривають у восьмому розділі, який вони назвали – «До остаточного спольщення краю». Спалення дотла сіл, заселених українцями, вбивства української інтелігенції, громадських діячів, національно свідомих кооператорів краю змусили українців взятись за зброю. Авторі праці аналізують причини та жахливі наслідки Волинської трагедії 1943 року, акцентують свою увагу на тому, що в українсько-польському протистоянні були задіяні злочинні технології як фашистської адміністрації, так і радянських спецслужб, спрямовані на втілення в життя політики усмирення й українців, і поляків.

Наступні три розділи роботи присвячені завершальному етапу Другої світової війни, встановленню народної влади в Польщі і намаганням поляків збудувати моноетнічну державу, в якій українцям місця не було. Така політика призвела до безпрецедентного обміну населенням і заверши-